

УДК 94 (569.4) : 314.156.5

ЗНИЩЕННЯ АГРО-ДЖОЙНТУ В УКРАЇНІ (ЗА ДОКУМЕНТАЛЬНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

Надія Рижєва

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: ryzheva.nadiya@gmail.com

Серед нагальних завдань сучасних суспільно-політичних наук України визначальне місце посідає формування нових акцентів історичної пам'яті. Базовими засадами такого процесу стало оприлюднення архівних документів, що довгий час приховувалися карно-репресивними структурами СРСР.

Серед ґрунтовних досліджень, спрямованих на викриття репресій проти співробітників Джойнту [1-6], за проблемно-тематичним характером вирізняється книга М. Міцеля «Остання глава»: Агро-Джойнт у роки Великого терору» [7]. Автор доробку – досить авторитетний дослідник, роботи якого відомі усьому науковому світові. Його діяльність пов'язується з архівом Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету (Джойнт) у Нью-Йорку.

У книзі М. Міцель представляє широкому загалу дослідників архівно-слідчі справи співробітників Агро-Джойнту – агрономічної корпорації Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету, що працював у СРСР у 20-30-ті рр. ХХ ст. Названа організація реалізовувала програму переселення до сільських районів Півдня України єврейського населення містечок, яке постраждало у роки громадянської війни та голоду (1917-1921 рр.). Робота, розпочата Агро-Джойнтом, зазнала значних труднощів у середині 30-х років ХХ ст., що пов'язувалися з Великим терором у СРСР. Наслідки цього трагічного явища для співробітників Агро-Джойнту стали головним акцентом дослідження М. Міцеля. Автор наголошує, що книга «...покликана вивести імена цієї групи жертв сталінського деспотизму з тіні забуття» [7, с. 6].

Автор чітко продумав структуру подання матеріалів дослідження, що складається з шести глав. Перша – короткий нарис історії діяльності організації у 1924-1936 рр. Найголовнішим досягненням Агро-Джойнту у цей час стало «поліпшення становища радянського єврейства» [7, с. 15].

Відповідність такого висновку тогочасним

реаліям підтверджується зафіксованими у книзі матеріалами. З метою комплексного розуміння проблеми наведемо у нашій розвідці найбільш важливі факти.

У вересні 1922 р. Джойнт (Об'єднаний розподільчий комітет американських фондів допомоги євреям, що постраждали від війни, – таку назву мала організація до 1931 р.) схвалив проект відновлення єврейських колоній на Півдні України й уклав угоду з радянським урядом про реалізацію проекту. Угода дозволяла Джойнту вибирати райони для здійснення допомоги та безперешкодно ввозити необхідні товари та персонал, вільно набирати в Україні штат своїх співробітників.

У липні 1924 р. засновано Агро-Джойнт, робота якого повністю спрямовувалася на вирішення широкого комплексу проблем єврейських аграрних колоній. На першому етапі Агро-Джойнту виділялося 400 тисяч доларів, за допомогою яких передбачалося здійснити землеустрій 1000 родин. У 1925 р. Агро-Джойнт отримав нову суму у такому ж обсязі на облаштування 4000 сімей.

Відповідно до тогочасних підрахунків на облаштування однієї родини на новому місці йшло у середньому 1000 крб. З цієї суми 300-400 крб. колоністи забезпечували з власних коштів, 200-300 крб. давала держава, 400-500 крб. виділялося Агро-Джойнтом. Зазначимо: за даними корпорації, у 1925 р. із 6836 сімей, що зареєструвалися на переселення, тільки половина мала власні кошти [7, с. 16-17]. Отже, організація аграрного руху постійно супроводжувалася збільшенням фінансових надходжень, що досить швидко дали дієвий результат.

У звіті Агро-Джойнту за 1931 р. підводилися підсумки роботи корпорації за сім років: за цей час створено 170 переселенських селищ в Україні та Криму, розміщено 20231 родину, для яких зведено 7380 будинків.

Агро-Джойнтом проводилася велика робота з підготовки кадрів для колгоспів. Сільсько-господарські навчальні заклади функціонува-

ли за рахунок коштів корпорації. Новополтавський сільськогосподарський технікум було перетворено в інститут [7, с. 20].

У 1929 р. єврейські хлібороби, як і всі селяни, під тиском радянських каральних органів примусово колективізувалися; незадоволених піддавали репресіям як «куркулів» і «націоналістів». Форсована кампанія максимальної колективізації селянства, що досягла апогею восени 1930 р., засвідчила, наскільки установки перших років розвитку переселенської програми Агро-Джойнту не відповідали реаліям нового часу. У 1931 р. вже 95% єврейських господарств України стали колективними [7, с. 19].

Проте навіть за таких складних умов Агро-Джойнт продовжував роботу. Станом на 1 січня 1937 р його структури обслуговували 218 колгоспів в Україні, в яких проживало 13250 сімей. У 150 колоніях було здійснено електрифікацію [7, с. 27]. Відповідно до сучасного адміністративного поділу України, колгоспи розташовувалися на території Миколаївської, Одеської, Херсонської та Дніпропетровської областей.

Успішна діяльність Агро-Джойнту багато у чому визначалася його кваліфікованими кадрами: директорами, керівниками різних підрозділів, багато з яких працювали у цій організації з дня її заснування. Саме на повне знищення таких спеціалістів і спрямовуються зусилля радянського карально-репресивного апарату в другій половині 30-х рр. ХХ ст.

Документальні джерела, зібрані у книзі М. Міцеля «Остання глава»: Агро-Джойнт в роки Великого терору», дають змогу зробити висновок, що відповідно до директив НКВС окремі групи співробітників Агро-Джойнту, навіть підлягали знищенню у «плановому порядку» [7, с. 41].

Серед представлених у книзі М. Міцеля архівно-біографічних справ оберемо, на наш погляд, найбільш знакові: заступника директора Агро-Джойнта – Любарського Самуїла Юхимовича та завідувача медичного відділу Агро-Джойнта – Серебряного Зиновія Марковича.

Біографічні довідки, протоколи допитів та обвинувальні вирoki, що включені до книги дозволяють: по-перше, скласти комплексне уявлення про позитивну динаміку та результативність діяльності керівного складу Агро-Джойнту: по-друге, зрозуміти квазіправовий процес, що відбувався у другій половині 30-х рр. в Україні та СРСР загалом [7, с. 90-116].

Біографічна довідка Любарського Самуїла Юхимовича відтворює усі етапи становлення

спеціаліста у сільськогосподарській галузі. С. Любарський народився у 1878 р. у містечку Олександрія Херсонської губернії. У 1907 р. він закінчив агрономічний факультет Київського політехнічного інституту.

Професійний досвід С. Любарський набував за наступними етапами: 1908-1909 рр. – служба у Київському губернському земстві; 1909 р. – робота у Новополтавській єврейській сільськогосподарській школі; 1911 р. – керуючий школою та фермою при навчальному закладі. У Новополтавській сільськогосподарській школі навчалися діти єврейських колоністів Херсонської та Катеринославської губерній.

Навчальний заклад мав досить розвинену інфраструктуру, що складалася з ферми у 300 десятин землі. Учні у процесі навчання набували практичні навички у рільництві, веденні молочного господарства, птахівництві, свинарстві, бджільництві, відгодівлі гусей, садівництві та виноградарстві.

Опрацьована нами додаткова література засвідчує, що період роботи у Новополтавській єврейській сільськогосподарській школі став надзвичайно результативним у житті Самуїла Юхимовича [8].

Школа розташовувалася біля Новополтавської єврейської землеробської колонії, що неподалік від Миколаєва. Колонія будувалася й утримувалася на кошти департаменту землеробства й Єврейського колонізаційного товариства (ЄКТ). С. Любарський став одночасно уповноваженим ЄКТ з агрономічного обслуговування єврейської колонії.

Події 1917-1920 рр. повністю змінили життя Самуїла Юхимовича. У 1918-1919 рр. у результаті грабежів і погромів загинули його дружина, батьки, сестра та брат.

У 1920 р С. Любарський переїхав до Миколаєва, де влаштувався агрономом губернського земвідділу. У 1922 р. директор Джойнту в СРСР І. Розен запропонував С. Любарському очолити агрономічний відділ Джойнту для обслуговування єврейських колоній Херсонської та Катеринославської губерній. Після створення Агро-Джойнту С. Любарський став його уповноваженим в Україні. У 1926 р. Самуїла Юхимовича призначено заступником директора Агро-Джойнта. Робота на цій посаді продемонструвала його високі професійні якості.

У січні 1934 р. С. Любарський проаналізував роботу Агро-Джойнту за десять років. Головний висновок полягав у тому, що: «У районах, що обслуговуються Агро-Джойнтом, у Криму й УРСР, створено нові 162 єврейські землеробські селища, розташовані у багатьох місцях суціль-

ними масивами. Ми поселили на землю 12000 сімей з населенням до 60 000 душ. Нині величезне число переселенців живе добре. Вони отримали багато хліба на трудодні, мають квартири, часто з присадибними городами, корів і свиней, овочі, а також джерела заробітку.

Фізично і духовно переродилися на переселенських фондах євреї, які прибули з містечок і міст. Для них тепер не була страшною фізична праця, вони привчилися до землеробства і набули сільськогосподарських навичок. Особливо цілюще вплинуло колгоспне життя й сільська обстановка на молоде покоління, яке виховувалося в селищах» [7, с. 90-91].

Досягнення Агро-Джойнту не мали подальшого розвитку. В умовах розширення репресивного терору в СРСР, 27 березня 1938 р. Самуїла Юхимовича заарештовано. У його житті це був другий арешт. У серпні 1930 р. С. Любарського вже заарештовували за так званою «Справою агрономів», що порушувалася проти 46 членів «Всеукраїнського товариства агрономів», яких звинуватили у протидії колективізації. Каральні заходи у той період проти С. Любарського обмежилися забороною проживання у певних містах (незабаром його амністували).

Арешт 1938 р. став для 60-літнього спеціаліста останнім. Протокол допиту Самуїла Юхимовича (від 22 липня) дозволяє зробити висновок про формування у цей час у СРСР депотичної репресивно-каральної системи щодо видатних особистостей. У матеріалах допиту простежується, крім того, цільова спрямованість на повне знищення представників найбільш впливових національних організацій та товариств, пов'язаних із закордоном.

Знаковими стали й звинувачення С. Любарського, що відбувалися за ідеологічними маркерами свого часу: він звинувачувався у шпигунстві на користь німецької й американської розвідок і керівництві створеної ним шпигунсько-диверсійної, терористичної організації.

Нам невідомо під впливом якого фізичного та морального тиску відбулося визнання С. Любарським цього звинувачення. Проте протокол допиту Самуїла Юхимовича свідчить, що деякі заарештовані співробітники Агро-Джойнту вимушено дали проти нього свідчення [7, с. 97].

С. Любарського звинуватили у тому, що у період практичної роботи в Україні він нібито спотворював директиви радянського уряду щодо розвитку та зміцнення соціалістичного сектору та всіляко сприяв зростанню куркуль-

ських господарств села.

У протоколі допиту наявне типове для того часу звинувачення у підготовці С. Любарським і його шпигунсько-диверсійною організацією «терористичного акту над товаришами МОЛОТОВИМ І КАГАНОВИЧЕМ» [7, с. 97].

Працюючи в Агро-Джойнті, С. Любарський нібито з неофіційних фондів цієї організації надавав матеріальну допомогу сionістам і клерикалам, які визнавалися каральними органами сталінського режиму, рупором антирадянщини.

Самуїл Юхимович визнав свою провину за всіма пунктами, окрім підготовки диверсійних і терористичних актів. У вересні 1938 р. відбувся суд над С. Любарським. Військова колегія Верховного Суду СРСР провела закрите засідання суду за прискороною процедурою: без захисника, обвинувача та виклику свідків. Згідно з вироком, Любарський Самуїл Юхимович засуджувався «до вищої міри кримінального покарання – розстрілу з конфіскацією усього особисто належного йому майна». Вирок підлягав негайному виконанню [7, с. 104].

Унікальність книги М. Міцеля «Остання глава»: Агро-Джойнт в роки Великого терору» визначається й намаганням автора обрати документи, що «виводять із небуття» спеціалістів різних галузей, доля яких пов'язувалася з Агро-Джойнтом. Саме таким спеціалістом став Зиновій Маркович Серебряний [7, с. 105-116]. Його справа стає однією зі знакових на початковому етапі формування загального ланцюга знищення висококваліфікованих лікарів під гаслами – «вбивць у білих халатах».

Джерела та біографічна довідка дають можливість відтворити портрет і скласти уявлення про життя та діяльність особистості: «Серебряний Зиновій Маркович, 1891 р. народження, м. Миколаїв, УРСР, за національністю – єврей, гр-н СРСР, за соціальним станом – службовець, батько був сільським учителем, б/п.» [7, с. 108].

У роки громадянської війни служив у санітарних військах Червоної Армії, потім закінчив Московський медичний університет і деякий час працював викладачем в одному з навчальних закладів. Становлення Зиновія Марковича як висококваліфікованого спеціаліста відбулося завдяки роботі в Агро-Джойнті на посаді «секретаря медичної комісії з допомоги євреям, що постраждали».

Матеріали судового засідання від 25 березня 1939 р., де розглядалася справа З. Серебряного, дозволяють простежити специфіку його роботи в Агро-Джойнті, що перед-

бачала здійснення закордонних відряджень. «Працюючи у цій організації, – свідчив Зиновій Маркович на суді, – я виїжджав у закордонні відрядження з метою придбання медичного обладнання» [7, с. 109].

Професійне зростання З.Серебряного стає можливим завдяки намаганням Агро-Джойнту підготувати висококваліфіковані кадри за новими напрямками. У 1931 р. він направляється за кошти Агро-Джойнту до Німеччини вивчати рентген. З наукового відрядження Зиновій Маркович повертається до СРСР у жовтні 1932 р. та запрошується працювати до Кремлівської лікарні рентгенологом. У коло його обов'язків входила рентгенотерапія, за допомогою якої лікувалися С.Орджонікідзе, М.Калінін та ін. У 1930-ті рр. З.Серебряний став відомим фахівцем-рентгенологом.

Талановитий спеціаліст поєднував роботу у Кремлівській лікарні з іншим місцем служби – завідувача медичним відділом Агро-Джойнту. Названа обставина надала каральним структурам широке поле можливостей для конструювання звинувачувальних схем.

У лютому 1938 р. З.Серебряного заарештовано. Зауважимо, що на початку березня цього року, незабаром після арешту Зиновія Марковича, у Москві відбувся так званий відкритий процес у справі «Антирадянського правотроцькістського блоку», на підставі якого певна група лікарів обвинувачувалася у зраді.

Слідчі дії щодо З.Серебряного завершилися вироком у грудні 1938 р. Лікаря-рентгенолога визнано «агентом німецької розвідки, учасником контрреволюційної шпигунсько-диверсійної і терористичної організації мікробіологів та працівників Агро-Джойнту» [7, с. 106]. Слідчі органи висунули проти нього навіть таке звинувачення: «підготовка вчинення терористичних актів над членами радянського уряду, які лікувалися в Кремлівській лікарні, через зараження хвороботворними бактеріями і неправильним застосуванням рентгену під час лікування» [7, с. 107].

Найявне звинувачення свідчило про намагання карально-репресивних структур, поперше, вже у 1930-ті рр., задовго до сумнозвісної «Справи лікарів» (1953 р.), запрограмувати суспільну свідомість на адресну категорію ворогів народу – «вбивць у білих халатах». Подруге, відповідно до проведеного нами аналізу наявних у книзі джерел, головним акцентом судового засідання у справі З.Серебряного стало обґрунтування антирадянської спрямованості всієї діяльності представників Агро-Джойнту.

Джерельна інформація дозволяє навіть неознаному в юридичних справах читачеві зрозуміти чисельні фальсифікації судової системи того часу. Відповідно до матеріалів карної справи встановлено, що З.Серебряний, працюючи у Московській конторі Агро-Джойнту на посаді завідувача медичним відділом, під час перебування у закордонному відрядженні в 1929 р. був завербований у Берліні агентом німецької розвідки для шпигунської діяльності на користь Німеччини. Він збирав шпигунські відомості, які направляв до німецької розвідки. Крім того З.Серебряний нібито став учасником контрреволюційної диверсійної та терористичної організації, що існувала в Агро-Джойнті. Крім шпигунської діяльності, організація ставила завдання здійснити диверсійні та терористичні акти, зокрема терористичний акт над членами уряду. Його, за завданням організації, повинен був виконати З.Серебряний у 1937 р. [7, с. 113].

25 березня 1939 р. відбулося закрите судове засідання Військового трибуналу на якому Зиновій Маркович постав як надзвичайно сильна, непересічна особистість. Він відразу відкинув усі напрацювання слідчих і заявив: «Усі мої свідчення на попередньому слідстві є вимушеними. Я дав такі свідчення внаслідок того, що до мене застосовувалися методи фізичного впливу на допитах. У жодній контрреволюційній організації я не перебував, шпигунством не займався й терористичних актів не готував... Прошу суд розібратися в моїй справі, не судити тільки за матеріалами справи, а дивитися у сутність цієї справи» [7, с. 109, 112].

Проте дійсна сутність справи не цікавила каральні органи. З.Серебряного було засуджено до вищої міри покарання, згідно з вироком, йому надавалося право подачі касаційної скарги протягом 72-х годин. 11 липня 1939 р. Військова колегія Верховного суду СРСР відхилила його скаргу через «необґрунтованість». З.Серебряного розстріляли 31 липня 1939 р. [7, с. 106, 113-114].

Отже, наявні у протоколах допитів і судових вироках С.Любарського та З.Серебряного звинувачувальні «штампи», швидкість виконання вироків засвідчили абсолютну впевненість репресивних структур у необмеженій владі. Документально зафіксовані фальсифікації доводять повне ігнорування об'єктивних реалій, головним завданням тогочасного судового процесу став тотальний терор соціуму.

У 30-ті рр. ХХ ст. Агро-Джойнт завдяки своїм співробітникам залишився єдиною іноземною організацією, що розуміла радянські реалії

спрямовані на тотальне знищення широких прошарків суспільства та колективізацію села. Саме тому сфера діяльності організації постійно звужувалася, а каральні органи почали арешти її службовців. Багато відданих справі фахівців були засуджені як «шкідники у галузі сільського господарства». Посилення адміністративно-репресивних заходів, масові арешти серед євреїв-колоністів, цілеспрямоване переслідування іноземних фахівців зробили діяльність Агро-Джойнту неможливою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Рыжева Н.А. Евреи Николаевщины в 20-30-х годах XX века // Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / под редакцией М.Д. Гольденберга. – Николаев: Издатель П.Н. Шамрай, 2013. – С. 26-44.

2. Тригуб О.П. Діяльність «Джойнт» на Херсонщині у 20-х рр. XX ст. // Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції «Історичні мідраші Північного При-

чорномор'я». Випуск II / Голов. ред. Шитюк М.М. – Миколаїв: Видавець Шамрай П.М, 2013. – С. 434-445.

3. Еврейский вопрос: поиски ответа. Документы 1919-1926 гг. – Вып. 1/ Центр изучения и публикации документов еврейской истории. – Винница: Глобус-пресс, 2003. – 351 с.

4. Еврейское население на Николаевщине: Сборник документов и материалов/ [уклад. Л. Левченко]; Государственный архив Николаевской обл; Николаевское общество еврейской культуры. – Николаев: Атолл, 2004. – Т. 2. – 160 с.

5. Рыжева Н.О. Соціально-економічні трансформації в єврейських сільськогосподарських поселеннях Миколаївщини у 20-30-ті рр. XX ст. // Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції «Історичні мідраші Північного Причорномор'я». Випуск II / Голов. ред. Шитюк М.М. – Миколаїв: Видавець Шамрай П.М., 2013 – С. 369-377.

6. Евреи в Советской Украине и Крымской АССР [электронный ресурс] // Еврейский портал. – Режим доступа: <http://www.aish.kiev.ua>

7. Мицель М. «Последняя глава»: Агро-Джойнт в годы Большого террора / М. Мицель. – К.: ДУХ І ЛІТЕРАТУРА, 2012. – 464 с.

8. Бейзер М. Самуил Ефимович Любарский. Портрет замдиректора Агро-Джойнта / М. Бейзер // Проблемы еврейского самосознания. Сборник статей. – М., 2004. – С. 127-142.

Рыжева Надія Знищення Агро-Джойнту в Україні (за документальними джерелами)

У статті обґрунтовується важливість оприлюднення архівних матеріалів карально-репресивних структур радянської епохи. На підставі документів, зібраних у книзі М. Мицеля «Остання глава»: Агро-Джойнт у роки Великого терору», з'ясовується роль організації у вирішенні матеріально-економічних проблем єврейського населення у 20-30-ті рр. XX ст. Аналіз архівно-слідчих справ дозволяє конкретизувати імена жертв сталінського деспотизму. Відбувається комплексне усвідомлення причин і напрямків знищення карально-репресивним апаратом відповідальних співробітників Агро-Джойнту у другій половині 30-х рр. XX ст.

Ключові слова: архівні матеріали, репресії, Агро-Джойнт, керівні кадри, історична пам'ять

Рыжева Надежда Уничтожение Агро-Джойнта в Украине (по документальным источникам)

В статье обосновывается важность обнародования архивных материалов карательно-репрессивных структур советского периода. На основании документов, собранных в книге М. Мицеля «Последняя глава»: Агро-Джойнт в годы Большого террора», выясняется роль организации в решении материально-экономических проблем еврейского населения в 20-30 гг. XX в. Анализ архивно-следственных дел позволяет конкретизировать имена жертв сталинского деспотизма. Происходит комплексное осознание причин и направлений уничтожения карательно-репрессивным аппаратом ответственных сотрудников Агро-Джойнта во второй половине 30-х гг. XX в.

Ключевые слова: архивные материалы, репрессии, Агро-Джойнт, руководящие кадры, историческая память

Ryzheva Nadiya Elimination of Agro-Joint in Ukraine (based on documentary sources)

The importance of publication of archive documents of Soviet repressive structures is grounded in the given paper. The role of organization is to solve material-economic problems of Jewish population in 20-30s of the documents in M. Mitsel's book «The final chapter: Agro-Joint in the years of the Great terror». The analysis of archive-investigation cases allows to concretize the names of Stalin's despotism victims. Complex comprehension of the reasons and directions of elimination of Agro-Joint responsible employees by repressive structures takes place in the second half of the 30-s in the XX-th century.

Keywords: archive materials, repressions, Agro-Joint, stuff, historical memory

Рецензенти:

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Шкляж Й.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 27.07.2017 р.